

Köleséri Sámuel tudományos-irodalmi fő művének sorsa¹

Az 1663 és 1732 közt élt Köleséri Sámuel puritán meggyőződésű tiszántúli református családból származott. Az atyai, nagyatyai hagyományt megtagadva és a németalföldi (frankei) teológiai doktorátus nyomán is elvárható lelkészi hivatást elhagyva, az 1680-as évek vége táján gyakorlati pályákra lépett. A bécsi udvar szolgálatát is föl vállalta egy életre, anélkül, hogy valaha is katolizált volna. Erdély akkori központjába, Nagyszebenbe költözésétől fogva a város és alkalmilag a hadsereg vezetőinek orvosa, az erdélyi és olténiai ércbányászat teljhatalmú felügyelője volt.² Utóbbiból következő tudományos ambíciójának fontos gyümölcse az 1717-ben saját költségen kinyomtatott *Auraria Romano-Dacica*.³ Itt forrásértékű részleteket is találunk a térség történetére (sok frissen föltárt leletet mutat be, antik föliratokat közöl), de természetesen az arany bányászata, földolgozása, sokféle fölhasználása van a középpontban. Igen hamar jelentkezik azonban, főleg levelezésében, a megjelent munka sokirányú kiterjesztésének terve.

A legkorábbi jelek arra, hogy egy nagyobb, teljesebb vállalkozásra Köleséri már készül, a Károlyi család levéltárából mutathatók ki. A családdal intenzívebben az 1710-es évek végétől került kapcsolatba.⁴ Köleséri ekkoriban – már csak második, Bethlen Judittal kötött házassága révén is – igen jómódú embernek számított, s összegyűjtött egy hatalmas könyvtárat is. A szatmári béke után császári közreműködéssel is roppant birtokokat szerzett. Károlyiék mégsem csodálkoztak, amikor – minden jel szerint az orvosi honorárium részeként – drága könyveket, külföldi szakirodalmat kért és kapott a rendszeres lengyel kapcsolatokat ápoló család révén. Károlyi 1721. május 20-án Pestről már megnyugtatta feleségét: „A lengyel históriákról kétfelé is írtam, meglesz bizonyosan, azon felül, Szivem, ha maga nem issza is a bort, másokkal megitatja asztalánál, s valamely aranyokkal is kedveskedhetel, Szivem.” Ha kételkednénk, hogy itt kinek a honorálásáról volt szó, a július 13-i, 226. számú levélből kiderül: „Köleséri Uram számára már két könyvre szert töttem, úgymint: Sawatzki Casimir históriájára, Zdrantzki epistoláira. Ezen utolsó 24 forintba került.”⁵ 1722. február 26-án jelzi Köleséri, hogy „a három könyvet, be jöven az Ur Haller Gábor Uram ide Szebenbe, meg adta... Az ígért Bethlen Farkas csonka históriáját leg első alkalmatossággal reménlem ki küldhetem. *Ha az enyim is elkészülhet*, merek vele udvarolni Excellentiadnak.”⁶ A Károlyiánák közül különösen fontos az 1722. január 16-án, Szebenből Károlynak küldött levél, mert itt hangot kap a szerzői öntudat: „Vagyon kezem alatt való munkám, mellyet ha elkészíthetnék a sok foglalatosság között, talám lenne mind ennek a hazának

¹ Jakó Zsigmond a tudományos-irodalmi ambíciót tükröző korrespondenciát gyűjteményében a többtől elválasztja. Vö. *Köleséri Sámuel tudományos levelezése*, szerk. FONT Zsuzsa, a latin szöveget gondozta, a regesztákat írta MAGYAR László András, Kolozsvár 2012 (Kölesériana, 1), a továbbiakban *Tudlev*.

² JAKÓ Zsigmond, *A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai Köleséri Sámuel levelezésének tükrében*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 13(1969), 55–65; Uő, *Társadalom, egyház, művelődés*, Bp., 1997, 391–401; *Erdély története*, főszerk. KÖPECZI Béla, Bp., 1986, II, 1010 és passim; FONT Zsuzsa, *Az erdélyi felvilágosodás kezdeteinek kulcsembere, ifjú Köleséri Sámuel*, Keresztény Magvető, 2014/3–4, 252–263.

³ *Auraria Romano-Dacica*, Cibinii, 1717. Magyarul: KÖLESÉRI Sámuel, *Erdély aranybányászata*, ford. MAGYAR László András, Kolozsvár–Szeged, 2015 (Kölesériana, 2); *Auraria Romano-Dacica una cum Valachiae Cis-Alutaniae descriptione a Michaelis Schendo [...] iterum edita curis Ioannis Seivert*, Posonii et Cassoviae, 1780.

⁴ Ettől fogva nemcsak a feleség, Barkóczy Krisztina orvosa, hanem Károlyi Sándor udvari megbízásaival összefüggő, jogelméleti és filológus feladatokat is vállalt. (A szatmári béke aktáinak elemzésével a nemrég grófi rangra emelkedett „békeszerző” irodalmi öngazolási kísérleteiben is – úgy tűnik – volt része. Lásd: TAKÁTS Sándor, *Szalai Barkóczy Krisztina, 1671–1724*, Bp., 1910, 192, 266; *Károlyi Sándor levelei feleségéhez*, szerk. KOVÁCS Ágnes, Debrecen, 1994, passim.)

⁵ *Károlyi Sándor levelei...*, i. m., 213. lev., 226. sz. levél. A 230. sz., 1721. július 24-i levélben is említi „a könyvek lajstromá”-t; lásd még TAKÁTS i. m., 264–265. A megnevezett címek egyike megtalálható Köleséri könyvtárjegyzékében: Casimiri Zavadzki Historia Arcana seu libr[i] 7. Annalium Polonicor[um] Cosmopoli 1699 1/- (Libri Historiae Part[icularis] Poloniae. In Quarto.). Vö. BERTÓK Lajos, *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvgyűjtéséről*, Könyv és Könyvtár, A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve, 1955, 5–330.

⁶ TAKÁTS, i. m., 265–266. Kiemelés: K. B.

mit köszönni, mind idegeneknek olyat látni, a mineműt még nem láttak. Erre ugyan a szomszéd országok dolgainak tudása is igen szükséges, a magunkét pedig akar melly Novellakból író authornál jobban tudom.”⁷

A Köleséri-nyilatkozatok középpontjába egy olyan nagy vállalkozás került, amelynek tárgya – szavai szerint – a régi és az új Dácia. Tudományos tárgyú levelei együttesének kiadásra előkészítője, Jakó Zsigmond az apparátus készítése közben erre többször fölfigyelt, de korai tanulmányaiban nincs szó erről, csak egy kései, román nyelvű publikációjában.⁸ Érthető, hiszen a levelezésben tükröződő *kapcsolatépítés* ennek a korrespondenciának és az arról hírt adó tanulmánynak is a fő mondandója: Erdély és a román fejedelemségek Nyugat-Európa tudományos életének legjavával kerültek így érintkezésbe, a Frühaufklärung világával ismerkedhetett meg az itteni intellektuális elit.

Nem sok konkrétumot tudunk meg a nyilatkozatokból, de ha alaposan újraolvassuk ezeket, akkor többet, mint eddig. Nem figyeltünk föl eléggé arra, hogy az *Aurariát* több helyen sietősen készült, első kísérletnek állítja be,⁹ s ez nem szerzői szerénykedés, mert mindjárt hozzáteszi, hogy benne, Kölesériben már megfogalmazódott egy sokkal komolyabb paleontológiai, minero-lógiai alapvetés az egész tájegységről, fölszínéről és mélyeiről. Pieter Burmannhoz 1721. január 21-én írt levelében is arról beszél, hogy az *Auraria* csak bevezetés a római kori Dacia-történetéhez.¹⁰ Úgy gondolja, hogy tervezett nagyobb művében tud újdonságot írni Erdély természeti kincseiről, főleg különlegességekről, és itt konkrétumok tucatjait sorolja, így ír arról az aprómunkáról, amivel ismert leletek magyar terminusait az érvényes nemzetközi rendszerbe építi, Johann Jacob Scheuchzer fossziliákról és ásványokról készülő poliglott lexikonát is fölhasználva.¹¹ A Royal Society elnökének, Hans Sloane-nak írt levelében Wales múltjáról, illetve a régi walesi nyelvről fordult hozzá olyan kérdésekkel, amire a választ majd föl tudja használni könyvében a román nyelv walesi rokon voltát bizonygatva.¹²

Ezekben az esetekben mindig van utalás arra, hogy arról a háromrészes műről van szó, amit minden együttműködéstől féltett a szerző (alkotói szuverenitását akarta megőrizni): *De Dacia Romana, Hunno-Dacia, ac hodierna Dacia Augusta*. A Pozsonyban dolgozó Bél Mátyás¹³ fő művével való összeolvadás szóba került, de Köleséri több nyilatkozata szól arról, hogy ő a Daciát félkészben, részletekben nem akarta kiadni a kezéből.¹⁴ Tóth Gergely ezt így fogalmazta meg: „...a pozsonyi polihisztor – szokásos tudósi mohóságával – azt kérte Köleséritől, hogy amennyiben hivatali teendői nem engedik, hogy művét folytassa, adja át neki az összegyűjtött anyagát, amely Bél állítása szerint műve 3. kötetét képezné”.¹⁵ Ami eddig szóba került, az

⁷ Tudlev, 20. sz. levél.

⁸ JAKÓ Zsigmond, *Istoria poporului român și istoriografia Europei Centrale din epoca luminilor = In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. Violeta BARBU, București, 1998, 187–200.

⁹ „Auraria Romano Dacica celeri manu Typothetae data, lucem vidit” – Tudlev, 13. sz. levél. J. J. Scheuchzerhez, 1720. november 16.

¹⁰ Tudlev, 15. sz. levél.

¹¹ Tudlev, 17. sz. levél. 1721. augusztus 10. „Lexikon tuum polyglotton”.

¹² Tudlev, 76. sz. levél. 1725. június 20. „si tua fida ac genuina informatione nixus, Vallachorum origines pro complemento Daciae nostrae antiquae, quam sub manibus teneo, ex collatione desiderata illustrare valero.” – A levél talán előkészítője annak, ami 1729 októberében bekövetkezik, hogy Köleséri a társaság tagja legyen.

¹³ Bél és Köleséri személyesen ismerték egymást, legalább egyszer találkoztak is: 1728. szeptember 28-án Bécsben Köleséri beírt Bél albumába egy Cicero- és egy Seneca-idézetet („Nihil quod a culpa abest, in malis numerandum vero/Optimus virtutis finis est, antequam deficias desinere.”), mint „Consiliarius Gubernialis Transilvanicus”. *Inscriptiones Alborum Amicorum*, 4710. rekord. Lásd még: SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*, Bp., 1984, 194. Nr. 649/4.

¹⁴ A témát Bél szempontjából dolgozta föl TÓTH Gergely, *Meddig terjed Magyarország?: Történelmi jogok és politikai realitások küzdelme Bél Mátyás Notitiájában = Archivariorum historicorumque magistra*, Bp., 2013 (A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai, 13), 143–612, itt: 147–149.

¹⁵ „Si inquam tempus te, quippe arduis rebus districtum, defecerit, ne consummare possis opus praeclarum, fac collectanea tua et apparatus universum mecum communices, ut tertium operis mei tomum queat constituere.” Tudlev, 21. sz. levél, p. 60.

hónapokkal megelőzte a *Prodromus* megjelenését¹⁶ (s majd csak Köleséri halála után nyomtatták ki azt a Bél-művet, a *Notitiát*, amelyről Kölesérről egyezkedtek!). És a *Prodromus*ban – aminek példányához Köleséri egy külföldi kollégától jutott hozzá 1724 elején – szó sincs „harmadik könyvről”, önálló Erdély-kötetről.

Bél gróf Teleki Mihály közbenjárását is kérte: érje el Kölesérinél, hogy engedje át anyaggyűjtését.¹⁷ Majd 1725-ben mostohafia, Lázár János bécsi utazásáról visszafelé Bélnél tett látogatást, aki őt is Köleséri meggyőzésére kérte. Köleséri azonban egyértelműen elutasította, mondván, nem biztos, hogy előbb akarja Béllal megosztani, mint nyilvánosságra hozni a *Hunno-Daciát*, amin egyébként még dolgozik.¹⁸

Bél Mátyás tehát előbb önzően, megalázóan akarta kihasználni Köleséri gyűjtését, s valószínű, hogy nemcsak az elutasításon múltott korai tervének kudarca. A lényeg, hogy Bél *Notitiájának* végül nem készült érdemleges erdélyi része.¹⁹ A Kölesérről vonatkozó adatok közt viszont semmi sem utal arra, hogy a nagy trilógia befejezésén életének utolsó, zaklatott szakaszában dolgozott volna. Ha újabb levéltári anyag vagy nyomtatvány nem kerül elő, akkor akár azt is mondhatjuk: a fontosnak látszó, ambiciózusan megkezdett munka majdnem bizonyosan nem készült el. Részletei fantomként léteztek még sokáig.²⁰ Tudjuk, a 18. század utolsó negyedében is téma volt, Weszprémi István felhívást is intézett Bél könyvtárainak ismerőjéhez, hogy segítsenek a kutatásban.²¹

¹⁶ *Hungariae antiquae et novae prodromus*, Norimbergae, 1723. Határozottan azt állítja, hogy Köleséri megígérte *Dacia antiqua* című munkájának átengedését.

¹⁷ „Perillustris Dominus Kölesery iam iteratis vicibus ad me scripsit, cui hodierna die respondeo, rogoque eum, ut collectanea sua, quae de Dacia habet, ad meum opus transferre dignetur. Qua in resi Illustrissima Dignitas V[est]ra meas preces sua cohortatione voluerit comitari, tam mihi accideret gratum quam quod gratissimum.” *Tudlev*, 21. sz. levél függeléke, p. 62.

¹⁸ „de manuscriptis nuntium titulato domino Köleseri annexiis iis, quas ex Te percepi rationibus, sed resolvit vix quam dubie, ut incertum sit, an prius ea tecum communia esse velit quam in opera sua referat, quae nunc dein Hunno-Dacia fabricat.” Lázár János Bél Mátyásnak, Baca, 1725. április 13. *Tudlev*, 100. sz. levél függeléke, p. 191.

¹⁹ Különösen, ha nem számítjuk be a tiszántúli, részben a Partiumhoz számító megyék – hiányos – leírását.

²⁰ A *Köleséri Sámuel tudományos levelezése* utolsó darabjában fatális félreolvasás szintén fantomjelenséghez vezetne, ha nem igazítanánk ki: a J. P. Ludewignek írt App. 14. sz. levél (p. 227.) első mondata Daciát emleget, helyesen ez olvasandó: „... mitto Decium [ti. Baranyai Decsit], unicum juris scriptorem Transylvanicum”.

²¹ WESZPRÉMI István, *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia* (Lipce, 1774) – *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, Bp., 1960, I, 179.